

Igény és igénytelenség

Börcsök Erzsébet: *Sári*

1. Egy vajdasági magyar „színes” könyv

Börcsök Erzsébet az *Eszter* után nem írt több regényt, az 1939-et követő évtizedekben pedagógusi pályájára összpontosított, s csak ritkán jelentek meg publikációi. Majdnem harminc évvel megjelenése után, 1968-ban döntöttek az előbb említett kötet újrakiadása mellett a Forum Könyvkiadó szerkesztői, néhány esztendő múlva, 1971-ben pedig megjelentették az 1924 óta az asztalfiókban porosodó *Sárit* (Börcsök Erzsébet: *Sári*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1971), a – Jung Károly szerint – „már-már elfeledett író” első, mindössze húszéves korában papírra vetett regényét. Ennek a korai szövegnek a napvilágra kerülésével lett teljes a Börcsök Erzsébet-i opus, így kapcsolódott össze az oeuvre kezdete és vége, hiszen – ahogyan a fülszövegben olvasható – „a könyvet az író halálának évében kapja kézhez az olvasó – tragikus találkozása ez a pálya kezdetének és az élet végének”.

Börcsök Erzsébet valószínűleg már a kapcsolatuk kezdetén megmutatta a *Sári* kéziratát Szenteleky Kornélnak, akinek patronáló szándékára két példát is találtam irodalmi levelezésében. A regényre először a Kende Ferrenchez, a szabadkai Litterária könyvterjesztő vállalat vezetőjéhez címzett, 1932. november 2-án kelt levelében utalt, amelyben a következőképpen javasolta kiadásra: „Kívánságodra sietve közlöm, hogy Börcsök Erzsébet regényének címe: »Végig az úton«. Egy temesvári lányról szól, kinek apja a valutacsempészség és infláció idejében milliomos lesz, és ilyen életet biztosít lányának is. A gazdagság azonban nem tart sokáig, a valutaüzérkedésre is rájönnek, az üzletmenet egyre romlik, a dacos, önmagában bízó lány egyre jobban érzi, mint csúszik ki a talaj a lába alól. Végül az a román vámtiszt emeli föl az összetört, tönkrement, de ártatlan leányt, akinek szerelmét, segíteni akarását sohasem akarta meghallgatni. A regény érdekes, mond-

hatni izgalmas és határozott irodalmi értékei is vannak. Kézirata – melyet gondosan átjavítottam – Borsodi Lajosnál van Becskereken. Számításom szerint csak sűrű szedéssel lehetne 10–11 évben összeszorítani.”¹ Egy hónap sem telt el, s Szenteleky a következő levélváltásuk alkalmával megütközve vette tudomásul, hogy a *Végig az úton* nem szerepel a kiadó ajánlatában: „...aggályaim lennének Ivity Aleksza, Govorkovich János, Kázmér Ernő és a kedves Havas Emil könyveit illetően. Láthatatlanban merem állítani, hogy Börcsök Erzsébet »*Végig az úton...*« című regénye százszázalékban jobb lesz Govorkovichénál, sajnos Börcsök könyvét nem látom meghirdetve. No de vigasztaló mégis csak az, hogy »műsorváltozás joga fenntartva«”.² Erre a „műsorváltozás”-ra negyven évet kellett várni.

A *Sári* megkésett megjelentetésének körülményei egy érdekes recepciótörténeti mozzanatra irányítják rá a figyelmet: a magyarországi könyvpiac legkelendőbb termékei az ötvenes évektől a pöttyös és csíkos könyvek voltak. Ezek a filléres kiadásban megjelenő, erősen didaktikus lányregények identitásformáló hatással bírtak: jasszkifejezésekben bővelkedő narratív sémák sorozataként ábrázolták a mindennapi élet történéseit, és ezáltal ajánlott viselkedési formákat közvetítettek célközönségük felé. Rejtetten tehát normakövető magatartásra buzdítottak, s ily módon rendhagyó illemkódexül szolgáltak a kamaszok számára.³ A nők által írt szövegeket sokáig ebbe a szerelem-házasság-boldogság történetstílust meg-elevenítő lektűr műfajba sorolták be. Gero von Wilpert például 1989-ben így definiálta a „női regény”-t: „szűkebb értelemben a bestseller-irodalom körébe tartozó sajátos műfaj, amely a szerelmes regénnyel áll közeli rokonságban”.⁴ A *Sári* 1971-ben került ki a nyomdából, igen igényes kiadásban. A Kapitány László által tervezett fedőlapon egy női arc látható, amely tágra nyitott kék szemével, elnyíló szájával, szalaggal és virággal ékesített szőke tincseivel a húszas évek szépségideálját idézi fel. A kis formátumú kötetet véleményem szerint – a pöttyös és csíkos kiadványok mintájára, fehér-rózsaszín-zöld borítója okán – „színes” könyvnek szánták, vagyis olyan könnyed olvasmánynak, mellyel a fiatal – és főként női – olvasókat csalogatják be a könyvesboltokba. Ezt támasztja alá a regény genette-i

¹ Szenteleky Kornél: Kende Ferencnek, Szabadka. In: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933* (szerk. Bisztray Gyula–Csuka Zoltán). Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest, 1943. 288.

² Uo. 300.

³ Ez a jelenség a tízes-húszas évektől megfigyelhető, legkifejezettebben a női lapokban jelentkezik, l. Kádár Judit: „Otthonod az uradé” – Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. In: *Médiakutató*, 2002/4. 78–97.

⁴ Lásd Mitgutsch, Anna: Mi az, hogy „női irodalom”? In: *Lettre*, 1997/2, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00008/24mitg.htm>

értelemben vett metatextusaként is interpretálható fülszöveg, amely a kötethez fűzött kommentárjában elsősorban annak szórakoztató jellegét emeli ki: „Az első világháborút követő évek tárulnak fel előttünk ebben a regényben, amikor a halál nagy aratása után elemi erővel tör fel az élni vágyás, s egy letűnt világ romjain charlestonozik az új nemzedék. Kissé frivol, kissé cinikus, de ha kell, céltudatos és elszánt nemzedék ez, amelyhez Sári, a regény tizennyolc éves hősnője is tartozik. A színhely a rohamosan fejlődő Bega-parti város, Temesvár, amely a maga módján tükrözi a korabeli Európa minden rezdülését, az új felfogásokat, új ideálokat, új szokásokat, a konjunktúrát és a gazdasági válságot kísérő jelenségeket. Börcsök Erzsébet könyve a szórakoztató regények sorába tartozik, de nem üresen szórakoztató olvasmány. Van mondanivalója, megvan a maga emberi értéke.” Kritikusai szintén szórakoztató regénynek minősítették a *Sárit*, olyannyira, hogy a hatvanas-hetvenes években rendkívül nagy népszerűségnek örvendő francia író, Françoise Sagan műveihez hasonlították. „Ha ez a könyv akkor jelenik meg, amikor a szerző írta, néhány évtizeddel Françoise Sagan előtt lett volna egy vajdasági Françoise Saganunk” – olvashatjuk róla a fülszövegben. Sagan mindössze tizennyolc éves volt, amikor világhírnevet szerzett három hét alatt megírt *Jó reggelt, búbanat* című regényével, amely a párizsi felső tízezer világát mutatta be vitriolos stílusban. Börcsök Erzsébet húszévesen a Buickkel közlekedő helyi gazdagok világába engedett bepillantást: Sári „családjának hajóját a rózsaszínű konjunktúra biztosnak látszó kikötőbe viszi, s a pillanatnyi jólét elfeledteti a háborús évek nyomorát, a hinterlandot. Kavargó, már-már idilli, békebelihez hasonló ál-nagyvilági élet alakul ki a temesvári fiatalság körében. A grandomania, a flörtölés, nők »fixírozása« – a konjunktúra áldásai már el is feledtették az emberekkel a háborút”.⁵ A *Sári* azonban nem pusztán „megrajzolja az első világháború és a forradalom utáni Európa egyik pannon városának pillanatképét, s ennek tükrében egy fiatal lány tündöklését és bukását”⁶, jóval többet kínál ennél. „Nemcsak a korabeli Françoise Sagan, hanem annál több veszett el Vajdaság lapos tespedtségében. Mert három évtizeddel később a fiatal és divatos francia író csak egy társadalmi réteg életéről és léha erkölcséről rántja le a leplet. A *Sári* ennél többet ígér: egy kisebbség és az uralkodó (román) nemzet képviselőinek viszonyával bonyolított helyzetet tár elénk.”⁷ A *Sárit* tehát sajátosan vajdasági magyar „színes” könyvként adták ki, amely – amellet, hogy könnyű olvasmány – eleget tett a kisebbségi literatura kritériumainak, a helyi színek és a nemzetek közötti viszonyok ábrázolása követelményeinek. Bori Imre – régebbi

⁵ Jung Károly: Egy posztumusz regény. In: *Magyar Szó*, 1972. február 26., 12.

⁶ Uo. 12.

⁷ Gajdos Tibor: Egyetlen nagy lélegzet. In: *Üzenet*, 1972/4. 269.

Börcsök Erzsébet, 1937

értelmezők nyomán – szintén ezeket nevezi meg a Börcsök Erzsébet-i poétika ismertetőjegyeiként: „Az egykori kritika Börcsök Erzsébet »új lélek- és tájhangulatát« emlegette, pozitívumaként pedig azt a bátorságot, amellyel a szerbek és a magyarok együttélésének problémáihoz nyúlt.”⁸ A *Sári*ban azonban jórészt kifejtetlenek maradnak ezek a szálak, a nagy ígéretek legtöbbje tehát nem valósul meg.

2. Relativizált értékek

A regény tizennyolc éves főszereplője, Sári, az „új áramlatok híve”, „aki tízezrek szeme előtt akar diadalmaskodni” (17). Reggeli szépítkezése közben is „arra gondolt, mennyi zabolára és ugyanakkor mennyi féltelenségre van szüksége, hogy az új fiatalok, a háború utáni fiatalság eszményét elérhesse” (6–7). „Készséggel elszenvette a tanításokat, intelmeket, melyek, mint a gyöngyszemek a bűvész kalapjából, végeszakadatlanul peregtek anyja ajkáról. Egy másik világ hangjai, amelyek éppen csak megérintették, hogy annál jobban higgyen önmagában:

– Nem, nincs igazuk! Úgy szép, ahogy mi, fiatalok akarjuk” (17).

Apa fatelepén segített be a könyvelésbe, s – mint már az első fejezetben hangoztatja – kereskedő lánya lévén őt is elfogta a nyereszkesedési vágy. A mindentudó, egyes szám harmadik személyű narrátornak van is egy ki-

⁸ Bori Imre: Börcsök Erzsébet. In uő: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2007. 104.

szólása, amely előrevetíti a későbbi eseményeket: „szerencsésebb réteghez tartozott, amely a tőke, a mindenható pénz birtokában felszínen tudott maradni; legalábbis egy időre” (8). Ez a „legalábbis egy időre” baljós árnyat vetít a Címer-féle selyemimport fellendülésére, s azt sugallja, hogy a hirtelesen gyarapodástól nincs messze a lajtmenet sem.

Sári a majális zsibvásárának forgatagában, az összeházasodós játéknak köszönhetően ismerkedett meg „amerikai párjával”, az újonnan kinevezett vámfőnökkel, Traian Ardeleannal: „Kezébe akadt valaki, de most minden erejével belekapaszkodott, hogy el ne illanhasson. Érezte, hogy egy férfi nyakát fogja, de azért nem eresztette el. A felszabadulás örömeivel megsókolta. Ám lekapva szeméről a kendőt, megrökönödve ugrott hátra. Nem Náci, nem Palágyi Józsi, nem Wéner Lajos állt előtte, hanem egy idegen férfi, és kaján mosollyal nézett rá. Sári félrecsúszott blúzából kihullott a jelvény, az idegen lehajolt érte. Elolvasta a számot, s a többiek felé lobogtatta:

– Megtaláltam a párom!” (23)

Véletlen találkozásuk körülményei a romantikus regények váratlan fordulatait is megszégyenítik. Az általában kevély kisasszony éppen egy olyan pillanatban – szó szerint – futott bele az ismeretlen úr karjaiba, amikor a legvédtelenebb volt: hosszú ideje hasztalanul kergetőzött az erdő mélyén, bekötött szemmel. Az ellenszenves férfi közeledésétől leforrázva oldalgott el a mulatságból, pár nap múlva azonban ismét összetalálkoztak. Mintegy isteni közbeavatkozásra a Boncescu cukrászdában pillantották meg egymást, és Traian ezúttal úgy intézte, hogy kettesben maradjanak: „Keresték, óhajtották ezt az egyedülletet, ezt a bizalmas magukra maradást, s most óvatosan titkolt belső kíváncsisággal néztek egymásra. Ez a nagy lélekbe nézés kötötte le a nyelvüket, és bénította meg az első közömbös szavakat. Így néz egymásra a virág és a pillangó. Így kutat a tudós szeme a csillagokba, így merednek egymásra a fenevadak az őserdőben, és így néz egymásra két ember, ha valamiképpen érdeklí egymást” (30). Megbeszélték, hogy a Palace báljában látják egymást legközelebb. Sári oda már konkrét tervvel érkezett: mindenáron le akarta nyűgözni a vámhivatal főnökét, hogy biztosítsa a behozatal zavartalanságát. Ez olyannyira jól sikerült, hogy a lánynak el kellett taszítania magától az erőszakoskodó férfit, bocsánatkérését viszont csak úgy fogadta el, ha összebarátkozik az édesapjával, akinek – egy ilyen befolyásos pajtásnak köszönhetően – nem kell tartania a vámvizsgálattól. Traian azonban egyre mohóbban áhítozott Sári közelségére, akit annál jobban idegesített az állandóan a sarkában levő férfi, ezért minden lehetséges módon igyekezett tőle távol kerülni.

Újabb deus ex machinaként Ilus grogestélyén a Címer lány rossz embert kért meg, hogy vigye el autózni: a sötétben nem vette észre, hogy

Bécsben tanuló régi udvarlója, Ernő helyett Ardeleanhoz simult hozzá, aki betartotta ígéretét, és rövid idő múlva egy bérkocsival várta a házuk előtt. Sárinak nem tűnt föl, hogy a néma sofőr valójában az általa egyáltalán nem szívelte vámfőnök, s szerelmes álmodozásai közepette színpadiasan elalélt a csókjától. A lámpafénynél aztán „eliszonyodva ismerte fel Ardeleant. Nem akart hinni a szemének, azt gondolta, hogy csak érzékei űznek kegyetlen tréfát vele. Felháborodva nézett rá. S Ardeleannak látnia kellett a kegyetlen igazságot, ami a leány szemében izzott. Sári eltolta magától, és megvetéssel vágta az arcába:

– Utálom, utálom magát!” (93)

Ez a hisztériássá fajuló ellenkezés, a viszonzatlan érzelmek miatti elkeseredés arra ösztökélte Traiant, hogy feladja kávéházi barátságát Sári apjával, s leleplezze a határon, amint külföldi pénzt csempész. Ezzel szerette volna kikényszeríteni, hogy a lány megalázkodjon előtte, Sári azonban „csak a célt látta. Gőggel, felsőbbbséggel a másik arcába csapni. Lássá azt a másik, hogy nem fog a kényszernek engedelmeskedni. Ilyen könnyen nem adja meg magát. Tévedett Ardelean, amikor azt mondta, hogy a kezében van. A sorsa mindenkinek a saját kezében van. Nem fog gyáván megfutamodni a csapások elől, sem könyörögni, vagy megalázkodni az ellenség előtt” (111). Magabiztosan követelte Traiantól, hogy teljesítse a kötelességét. Ennek ellenére természetesen nem hagyta a fogdában az apját, hanem betáblázta a vagyonukat, és letette a biztosítékot érte. A jól menő kereskedésekbe azonban hamarosan begyűrűzött a gazdasági válság, és a látszatra továbbra is jómódú família felé egyre hömpölygött a megállíthatatlan lavina. „Ardelean csak megindította, a sors pedig felkapta, és folytatta azt a folyamatot, amit szárnytördelésnek szoktak mondani. Elkezdődött Sári kálváriája” (124). A sors mint titokzatos, kiszámíthatatlan és irányíthatatlan erő óriási szerepet kap ebben a regényben: „Börcsök Erzsébet a determináltságot és a fatalizmust hangsúlyozza, anélkül, hogy megtalálná a feszültségek feloldásának a lehetőségét – polgári korlátai miatt elsősorban.”⁹ Sárival csupa „kiszámítható szörnyűség” történt az elkövetkezőkben: különféle rosszízű pletykák miatt barátai is elfordultak tőle, anyagi helyzete pedig annyira megromlott, hogy kénytelen volt családoszul erdélyi nagybátyjáékhoz költözni. Címer Sári beszélő neve ily módon jelentésének ellentétébe fordul át: így lesz a család nagyságát, gazdagságát kifejező szépségből címét veszített földönfutó. Néhány hónap után menekülni akart Visyéktől, ezért visszahurcolkodott temesvári palotájuk egyetlen megmaradt helyiségébe, és ott megnyitotta méteráruboltját, de

⁹ Uo. 104.

„a vásárlók elkerülték, az ismerősök nem akartak tudni róla. Ha végigment az utcán, jóformán alig köszöntek neki. Kikerülték, ha köszönt, nem akarták észrevenni, a fiúk elpártoltak tőle. Ha véletlenül találkoztak, szinte szégyelltek vele végigmenni az utcán” (155). Mikor bécsi látogatásakor kiderült, hogy Ernő másba szerelmes, nem tudta, mitévő legyen. „Járta a várost, bódultan, céltalanul. Itt született, itt élt tizennyolc évet, s most nem talált egyetlen ajtót, melyen bekopoghatott volna. Nem volt egyetlen értéke a ruháján kívül. Utolsó pénzét emésztette fel a hazautazás. Mikor evett utoljára? Nem tudta. Mikor aludt utoljára, arra sem emlékezett. Nem tudott sírni sem. Felment a hídra, és nézte a vizet.

Áthajoljon? Gyáván elfusson az életből? Azért szaladjon ki a világból, mert nem úgy sikerült az élete, mint ahogy ő akarta? Nem! Ő élni akar! Becsületesen élni. Ehhez joga van.

Lement a hídról, és elindult a belváros felé. Mintha nagy ködben járkált volna, már tagjait sem érezte. Gondolatai is széthullottak, csak ment egyenesen előre. Az elmúlt szenvedések mintha most egyszerre törtek volna rá, minden erejét elvették.

Még felment a régi palotájukba, még odavonszolta magát Ardelean lakása elé. Utolsó erejével kinyitotta az ajtót, azután alétan bukott be a szobába” (160–161).

Gerold László szerint Börcsök Erzsébet „szinte maximálisan használja ki a választott sablon, a polgári szerelmi regény – műfajon belüli és túli – lehetőségeit. A pergő, dinamikus cselekményű történetben a fiatal lány szerelmi kalandjai, hódításai, a flörtök, táncok, zsúrok, fürdőzések mögött – időnként igen erőteljes vonásokkal – mintegy háttérként húzódik a kor és a hely jellegzetes koloritja: a húszas évek világa egy bánsági városban.”¹⁰ Véleményem szerint a nemzetiségek közötti viszonyokról és a helyi sajtóságokról vajmi keveset tudunk meg a könyv elolvasásával. Annál könnyebben kivonatolható belőle a „színes” könyv prototípusa: egy lineáris szerkezetű, kevés szereplőt megmozgató, hétköznapi nyelvezetben íródott regény, melyben rendkívül fontosak a hirtelen romantikus váltások, és nagy szerepe van a végzetnek. A történések kronologikus sorrendben következnek egymás után, ám olyan gyors ütemben, mintha – Gajdos Tibor szavaival élve – tényleg egy „rohanó hintó”-ban ülnénk. A karakterformálás is problematikusan papírízű, hiszen a legaprólékosabban kidolgozott figurának, Sári alakjának is főként a gögössége kap hangsúlyt, mintha csak valamiféle főbűn-ellenes üzenetet sugározná a szöveg: Ne légy kevély! A

¹⁰ Gerold László: Bulváreszközök – erkölcsi tanulsággal. In: *Új Symposion*, 1972/82. 101.

Sárit tehát – még ha szárnypróbálgatásként rejt is magában lehetőségeket – egyértelműen a „színes” könyvek iránt mutatkozó igény miatt adhatták ki. Inkább erre illik rá, amit Kisbéry János az *Eszterrel* kapcsolatban jegyzett meg: hiányosságai ellenére „a regény feltétlen nyeresége eseményekben oly szegény irodalmunknak”.¹¹ Az eseményekben való szegénység és a szöveg hiányosságai ugyanis viszonylagossá teszik a „nyereség” valódi mutatóit, és ennek tükrében a Sári értékei igencsak relativizáltak.

¹¹ Kisbéry János: Vargáné Börcsök Erzsébet: *Eszter*. In: *Kalangya*, 1939/10. 490.